

В. А. Бушаков

КВАЗІЕТНОНІМ ЧЕЛДОН (ДО СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ЕТНОНІМІВ)

Макс Фасмер іркутське **челдѡн, чолдѡн, чалдѡн** “прийшлий, недавній виходець із Росії”, “бродяга, збіглий, каторжник” помітив як неясне і порівнював із монгольським старописемним **žoligan, žolgin** та калмицьким **zolyon, zolgn** “бродяга” [Фасмер 1987, 326], пор. монг. **золиг** “викуп”, “дзолік (фігурка з тіста, а іноді й людина, якими хворий відкупається від духів)” [Монгольско-русский словарь, 197].

О. Є. Анікін не спромігся етимологізувати це сибірське слово, а порівняння М. Фасмера назвав “випадковим” [Анікин 2000, 639].

Наведемо слова старовинної пісні “Бродяга”, в якій згадується Забайкалля:

*По диким степям Забайкалья,
Где золото роют в горах,
Бродяга, судьбу проклиная,
Тащился с сумой на плечах.
Бежал из тюрьмы темной ночью,
За правду он долго страдал.
Бежать больше не было мочи,
Пред ним расстилался Байкал.
Бродяга к Байкалу подходит,
Рыбацкую лодку берет
И грустную песню заводит,
О родине что-то поет.
Бродяга Байкал переехал,
Навстречу родимая мать.
Ах, здравствуй, ах, здравствуй, мамаша.
Здоров ли отец мой и брат?
Отец твой давно уж в могиле
Землею сырою зарыт.
А брат твой в далекой Сибири
Давно кандалами звенит.*

У зв'язку з поміткою М. Фасмера та його порівнянням автор статті давно узяв на замітку монг. **шалдан(г)**, старописемне монг. **šaldang** “голий, роздягнений” [Монгольско-русский словарь, 197; Mongolian-English Dictionary, 750] та калм. **šaldū** “ohne Hosen”, **šaldāxo** “ohne Hosen oder hinten nackt sein” [Ramstedt 1935, 346], **шалдан (шалдан)** “голий, роздягнений” [Тодаева 2001, 488]. Тим часом вийшла книга М. Л. Бережної, присвячена значенню, історії та походженню сибірського слова **челдон** “корінний сибіряк-росіянин”, історії та культурі челдонів [Бережнова 2007], але оскільки на питання походження слова авторка так і не знайшла відповіді, ми наважились запропонувати свою етимологію.

Значення “корінний сибіряк-росіянин” має досліджуване слово в останній строфі старовинної каторжної пісні:

*По Сибири мы сторонушкой пройдем,
А что хлеба нам – чалдоночки дадут.
Кто не тронет нас – и мы, брат, обойдем,
Кто обидит – так тому дадим капут.*

[Колпакова 1979, 137]

Монг. **шалдан(г)** і калм. **šaldū**, **шалдан** мають синонімами монг. **нүцгэн** і калм. **nüts^hgn**, бурят. **нюсэгэн** “голий” та явно походять із тюркських мов, але у словниковій статті “ЙАЛЫН” [Этимологический словарь, 104–106] монгольські слова відсутні, є лише посилання на тунгусо-маньчжурські паралелі. Тунгусо-маньчжурське **н’олахйн** “голий” та інші порівнюються з д.-тюрк. **jalaŋ** ~ **jalıŋ** “голий” та із **зулакин** “голий” і іншими, запозиченими з якутської мови [Сравнительный словарь, 272, 643]. Монгольському старописемному **nüčügen** відповідає тюркське **yalanqač** “голий” [Поппе 1938, 262]. Оскільки тюркська і монгольська мовні сім’ї не є спорідненими, марно шукати у запозиченій лексиці регулярних звукових відповідників [Щербак 1984; Щербак 1986]. Тюркізми, як правило, запозичувались у тунгусо-маньчжурської мови через монгольські, якщо не зважати на контакти між якутами й евенками і евенами [Щербак 1986, 57]. Коли і з якої тюркської мови було запозичене монгольське слово, що дало монг. **шалдан(г)** і калм. **šaldū**, **шалдан** лишається невідомим, але можна припустити, що рос. **чалдón**, **челдón**, **чолдón** було запозичене з

бурятської говірки, яка на місці бурятського літературного **ш** завжди має **ч**. Такою є південноселенгінська говірка [Бертагаєв 1968, 32]. Бурятське слово мало переносне значення, пор. укр. *голий, голодранець, голоштанник, гольтіпака, голяк, безштанько*, синонімами яких є *бідняк, убогий, злидар, жебрак, старець, обідранець, обшарпанець, сіромаха* тощо, та рос. *босяк* “людина з декласованих шарів суспільства, що опустилася”.

Слово **чалд́он** первісно з’явилося у Нерчинському воєводстві, коли там заснували каторжні поселення, а вже потім отримало значення “російськомовний мешканець Східного Сибіру, корінний сибіряк” [Кобозев].

О. І. Іліаді порівнює рос. **чалд́он** “корінний сибіряк, росіянин” та **челд́он** “некультурна, нерозвинена людина, дурна людина” з **чалд́он** “голова”, “ледача людина”, “вперта, неслухняна людина” у новгородських говірках і виводить ці лексеми із праслов. ***čьl-d-** < іє. *(s)kel- (> **čьld-onь**), пояснюючи їхнє утворення як «перенос (метафоризацію) слова з вихідним значенням “вигнута, випукла річ” у розряд лексики для позначення психічних, інтелектуальних рис людини» [Илиади 2003, 141]. Вважаємо цю етимологію недостовірною. Так можна із праслов’янських коренів пояснювати геть усі слова у будь-якій мові. Наприклад, рос. **чѐлба, чѐлба** [Аникин 2000, 653; Илиади 2003, 140–141] є явним тюркізмом із перським етимом (див. [Бушаков 2009, 34–35]).

Квазіетнонім *чалдон* можна віднести за семантичними ознаками до групи етнонімів, що відображають особливості одягу.

ЛІТЕРАТУРА

Аникин А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2000.

Бережнова М. Л. Загадка челдонов. История формирования и особенности культуры старожильческого населения Сибири. Москва, 2007.

Бертагаєв Т. А. Бурятский язык // Языки народов СССР. В пяти томах / Том пятый: Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки. Ленинград, 1968.

Бушаков В. А. “Дырдом” від Гіндукушу до Британських морів (з приводу студій відомої білоруської славістки-етимолога Р. М. Козлової) // **Сходознавство**. 48. Київ, 2009.

Илиади А. И. Рецензия на: Аникин А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. Новосибирск, 1997 // **Студії з ономастики та етимології**. 2003. Київ, 2003.

Кобозев В. Н. **Челдоны** // <http://dotoma.ru/itnon/itnon7.html>

Колтакова Н. П. Уральский дневник (Из записок фольклориста) // **Сов. этнография**. 1979. № 6.

Монгольско-русский словарь / Под общей ред. А. Лувсандэвдэва. Ок. 22000 слов. Москва, 1957.

Поппе Н. Н. **Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб**. Ч. I–II / Труды Ин-та востоковедения XIV. Москва; Ленинград, 1938.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I (А–Н). Ленинград, 1975.

Тодаева Б. Х. **Словарь ойратов Синьцзяна** (По версиям песен “Джангара” и полевым записям автора) / РАН КИГИ. Элиста: Калм. кн. изд-во, 2001.

Фасмер М. **Этимологический словарь русского языка**. В четырех томах. Пер. с нем. и доп. члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Изд. второе, стереотипное. Москва, 1987. Т. IV. (Т–Ящур).

Щербак А. М. О ностратических исследованиях с точки зрения тюрколога // **Вопросы языкознания**. 1984. № 6.

Щербак А. М. Тюрко-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // **Вопросы языкознания**. 1986. № 4.

Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”. Москва, 1989.

Mongolian-English Dictionary / Compiled by M. Haltod, J. C. Hangin, S. Kassatkin, and F. A. Lessing. Berkley; Los Angeles: Univ. of California Press, 1960.

Ramstedt G. J. **Kalmükisches Wörterbuch**. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1935.